

De politieke en ideolo- gische crisis van links

Over vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit¹

Wim van Noort

Het is algemeen aanvaard dat de financiële en economische crisis van de laatste jaren toe te schrijven is aan de deregulering van het kapitalisme. Gek genoeg slagen linkse partijen er echter nauwelijks in dit aan de bevolking duidelijk te maken en profiteren liberale, populistische en conservatieve partijen aanmerkelijk meer van de crisis dan links. In Europa bevindt links zich in een politieke crisis – er is een duidelijke machtsverschuiving naar rechts- en een ideologische crisis: ook hier ligt de hegemonie rechts. Dit is geen exclusief Europees fenomeen; hadden linkse groeperingen lange tijd ook in delen van Afrika en Azië het tij mee, in bijv. de recente Arabische opstanden speelt links nauwelijks een rol. Ook in de Verenigde Staten hebben conservatieve stromingen de overhand. De uitzondering is Latijns Amerika, waar links de afgelopen jaren juist sterk naar voren gekomen is.

In feite doet zich hier in een geconcentreerde vorm de problematiek voor waar links al sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw mee worstelt. De periode van het einde van de Tweede Wereldoorlog tot in de jaren zeventig was

in sterke mate een progressief tijdperk. In veel Europese staten en zelfs tot op zekere hoogte in de Verenigde Staten kwam een verzorgingsstaat tot stand, de inkomensverschillen verminderden en de positie van hen die traditioneel de arbeiders heetten, verbeterde flink. De economische malaise van de jaren zeventig markeerde de overgang naar de neoliberale jaren tachtig. In onder andere het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten en Nederland voerden de regeringen een beleid gericht op deregulering, ingrijpende bezuinigingen en herstructurering van onder andere de sociale zekerheid, marktwerking en privatisering. Dit beleid is nog steeds dominant, net als de daaraan gekoppelde ‘managerialistische’ ideologie waarin alles draait om effectiviteit en efficiency, ‘de overheid’ niet als de oplossing maar het probleem geldt en financiële prikkels als de belangrijkste drijfveren voor het menselijk handelen gelden.

Links is er in al die jaren niet in geslaagd de neoliberale dominantie te doorbreken en reageert verdeeld. Globaal zijn er drie stromingen te onderscheiden: **a)** een stroming die zich verzet tegen de afbraak van de verzorgingsstaat, zonder een werkelijk alternatief te bieden en daardoor het verwijt krijgt behoudzuchtig te zijn; **b)** een stroming, ook wel aangeduid als de Derde Weg, die onder het mom van de noodzaak van modernisering sterk meegaat in het neoliberale denken maar daar alleen de scherpe kantjes vanaf haalt en daardoor het etiket beginselloos opgeplakt krijgt; **c)** een groene stroming, die ook voor een groot deel het neoliberale denken overgenomen heeft maar zich daarnaast sterk maakt voor postmaterialistische waarden als een schoon milieu en meer democratie; zij heeft een elitair imago. Die drie stromingen zijn deels gekoppeld aan bepaalde partijen; zo representeert de SP de eerste stroming, terwijl GroenLinks steeds meer de derde stroming belichaamt. De PvdA daarentegen is sterk verdeeld.

De politieke en ideologische neoliberale dominantie is gepaard gegaan met een dramatische teruggang van de traditionele communistische partijen, een permanente identiteitscrisis van de sociaaldemocratische partijen en een terugval in het ledental en de slagkracht van de vakbeweging. Zo blijkt uit gegevens van het CBS (mei 2009) dat de organisatiegraad van de Nederlandse vakbeweging in de periode 1995-2008 gedaald is van 28 naar 21 procent. Die teruggang doet zich over de gehele linie voor, zodat de aanhang van de vakbeweging onder jongeren en vrouwen nog verder verzwakt is. Alleen bij de overheid, het onderwijs, de bouw, transportbedrijven en nutsbedrijven stelt de vakbeweging getalsmatig nog wat voor, met in die branches een organisatiegraad variërend van 30 tot 36 procent. Zoals historicus Sjaak van der Velden heeft laten zien, is in Europa als geheel de organisatiegraad van de vakbeweging teruggelopen, het sterkst in Frankrijk, Groot-Brittannië en Italië.²

De politieke en ideologische crisis noopt mijns inziens tot een principiële bezinning op de vraag waar links nog voor staat en wat de linkse identiteit anno 2011 is. Er is nu algemene verwarring. Veel laag opgeleiden stemmen uiterst rechts en associëren links met ‘elites’.³ De groeiende welvaart van wat

vroeger de ‘arbeidersklasse’ heette, lijkt bepaald niet geresulteerd te hebben in een culturele verheffing van het ‘volk’, zoals altijd nagestreefd door de socialistische arbeidersbeweging.⁴

Ik wil die bezinning toespitsen op drie centrale waarden die mijns inziens altijd richtinggevend zijn geweest voor de linkse beweging, namelijk de drie waarden vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit.

Dit zijn uiteraard de waarden die geassocieerd worden met de Franse Revolutie van 1789 en het is wellicht pretentiefus ze te koppelen aan de linkse beweging. De politicoloog Kuypers heeft drie traditionele politieke hoofdstromen in ons land, liberalisme, socialisme en christendemocratie, verbonden aan respectievelijk vrijheid, gelijkheid en broederschap en dat lijkt ook voor de hand te liggen.⁵ Maar ik zal hierna betogen dat de linkse beweging wel degelijk geprobeerd heeft al die drie waarden recht te doen. Daarna zal ik uiteenzetten wat voor problemen zich anno 2011 voordoen met de realisering van die drie waarden, waarmee ik tevens probeer een agenda voor een maatschappelijk en politiek debat te formuleren.

In plaats van de klassieke trits vrijheid, gelijkheid en broederschap spreek ik hier van vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit. Ik prefereer de term gelijkwaardigheid boven gelijkheid, omdat daarmee ook tot uitdrukking komt dat ieder individu uniek is. De term broederschap klinkt al te belegen en masculien en daarom gebruik ik de in linkse kringen veel gebruikelijker term solidariteit.

Onder ‘links’ versta ik al die politieke krachten die zich richten op verbetering van de positie van de lager betaalden in de samenleving en daartoe het kapitalisme willen beteugelen. Ik reken hiertoe in de Europese Unie de partijen die zich aangesloten hebben in de socialistische, groene en linkse fracties van het Europees Parlement. Voor Nederland zijn dit de PvdA, GroenLinks en de SP. D66 beschouw ik niet als een linkse partij. Om de complexiteit van de problematiek te beperken, laat ik de Europese dimensie en de ontwikkelingen op ICT-gebied buiten beschouwing.

Vrijheid

De reputatie van links op dit gebied is niet onverdeeld gunstig. De landen die bekend stonden onder de noemer ‘het reëel bestaande socialisme’, hadden, terecht, een slechte naam op het gebied van de eerbiediging van klassieke grondrechten. In de landen die nu nog steeds geregeerd worden door een in ieder geval in naam communistische partij, variërend van China tot Cuba, is het met de vrijheid van burgers slecht gesteld.

Het zijn echter uitsluitend communistische partijen geweest die het vrijheidsideaal vertrapt hebben; andere linkse stromingen daarentegen hebben de klassieke vrijheden wel gerespecteerd en zelfs meer dan dat.

De belangrijkste grondlegger van het socialisme, Karl Marx, heeft in zijn zogenaamde jeugdgeschriften blijk gegeven van zijn humanistische inspiratie en daarmee laten zien dat ook hij bezield is door de Verlichting. Dat geldt met name voor zijn beschouwingen over het probleem van de vervreemding, waarin hij betoogt dat wat door mensen gecreëerd is, macht krijgt over die-

zelfde mensen en zelfs als een vreemde, onbeïnvloedbare macht beschouwd wordt. De recente financiële crisis is daar een mooi voorbeeld van; het leek alsof zich een natuurramp voorgedaan had. Marx stelt dat de vervreemding betrekking heeft op het product van de arbeid, dat als een vreemd object macht over de arbeider uitoefent; op het arbeidsproces, waar de arbeider niets over te zeggen heeft; op de mens als wezen, omdat de arbeider zich niet in de arbeid kan ontplooien; op de medemens, omdat de arbeiders tegenover elkaar staan.⁶ De verwachting van Marx was dat de omverwerping van het kapitalisme zou leiden tot opheffing van de vervreemding; dan zou iedereen de mogelijkheid hebben ‘... vandaag dit en morgen dat te doen, ’s ochtends te jagen, ’s middags te vissen, ’s avonds veeteelt te bedrijven en na het eten de kritiek te beoefenen, alnaargelang ik verkies, zonder ooit jager, visser, herder of kritikus te worden’.⁷

De toekomstverwachting van Marx klinkt utopisch, maar zijn analyses van het probleem van de vervreemding zijn verrassend actueel. Bovendien blijkt eruit dat het communisme voor Marx meer was dan alleen afschaffing van de particuliere eigendom. Hij houdt een hartstochtelijk pleidooi voor een samenleving waarin iedereen zich kan ontplooien, arbeid geen last maar een lust is en de producenten kunnen kiezen wat ze doen. Dat is, kunnen we concluderen, ware vrijheid. De politieke omwentelingen in Europa in de negentiende eeuw hadden vooral voor de arbeidersklasse de belofte van vrijheid niet waargemaakt. De arbeidersbeweging zou die belofte alsnog realiseren, volgens Marx.

De kritiek van Marx op het beperkte liberale vrijheidsbegrip is algemeen overgenomen door linkse groeperingen. Liberale vrijheid komt volgens hen neer op economische vrijheid, dat wil zeggen de vrijheid arbeiders uit te buiten, en op formele, ‘burgerlijke’ vrijheden, die echter voor de massa van de bevolking weinig te betekenen hebben. De enige vrijheid die arbeiders in het klassieke negentiende-eeuwse kapitalisme hadden, was die om hun arbeidskracht te verkopen.

Liberalen richten zich vooral op zogenaamde *negatieve vrijheden*, zoals omschreven door Berlin in zijn vermaarde essay *Two Concepts of Liberty*: individuen kunnen ongehinderd door anderen hun gang gaan, zolang zij anderen niet schaden. De staat dient zich hier te onthouden van ingrijpen.⁸ Te denken valt aan de klassieke grondrechten als vrijheid van drukpers en vrijheid van vereniging. Marx en in zijn kielzog vele socialisten poneren daarnaast ook een *positief vrijheidsbegrip*: het vermogen eigen keuzes te maken, de mogelijkheid zich te ontplooien en ontwikkelen. In veel gevallen is er dan wel een actieve rol voor de staat weggelegd, met name om de condities te scheppen waaronder individuen zich kunnen ontplooien.

In de huidige Nederlandse Grondwet zien we beide vrijheden terug. De negatieve vrijheden zijn de klassieke grondrechten, zoals de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging (artikel 6) en de vrijheid van meningsuiting (artikel 7). De zogenaamde sociale grondrechten corresponderen met positieve vrijheden. Bevordering van voldoende werkgelegenheid en de bestaanszekerheid der bevolking zijn voorwerp van zorg voor de overheid, volgens

artikelen 19 en 20. Artikel 22 lid 3 luidt zelfs: 'Zij (d.w.z. de overheid – WvN) schept voorwaarden voor maatschappelijke en culturele ontplooiing en voor vrijetijdsbesteding.'

Er is onder intellectuelen én politieke stromingen altijd veel te doen geweest over de –tamelijk ongemakkelijke – verhouding tussen beide vrijheden. Dat geldt ook voor socialistische intellectuelen en groeperingen. Met name marxisten-leninisten deden vaak smalend over 'burgerlijke vrijheden', maar inmiddels is wel gebleken dat die vrijheden voor een humane samenleving essentieel zijn. Een probleem voor veel socialisten is dat burgers vaak andere keuzes maken dan goed voor hen lijken te zijn – marxisten spreken dan van 'vals bewustzijn'. De verleiding is dan groot om in te grijpen en burgers 'voor hun eigen bestwil' 'te dwingen om vrij te zijn' – met alle gevolgen van dien.

Gelijkwaardigheid

De waarde waar de linkse beweging vanouds het meest mee verbonden wordt, is die van gelijk(waardig)heid. Ten slotte was (en is?) de socialistische beweging erop gericht een einde te maken aan de achterstelling, uitbuiting en onderdrukking van de arbeidersklasse. Ook hier bekritiseert zij het liberale gelijkheidsbegrip dat, net als vrijheid, vooral formeel van aard is: alle individuen zijn gelijk voor de wet en niemand heeft voorrechten op grond van geboorte of afkomst. Het is de moeite waard hier Marx te citeren uit *Das Kapital*:

'De sfeer van de circulatie of warenruil, waar binnen koop en verkoop van arbeidskracht tot stand komt, was inderdaad een echt paradijs van de aangeboren mensenrechten. Hier heersen slechts vrijheid, gelijkheid, bezit en Bentham. Vrijheid! Immers kopers en verkopers van een waar, bijvoorbeeld de arbeidskracht, handelen slechts uit vrije wil. Als vrije personen, gelijk voor de wet, sluiten zij contracten. Het contract is het eindresultaat, waarin zij aan hun wil een gemeenschappelijke, juridische uitdrukking geven. Gelijkheid! Want zij staan slechts als warenbezitters met elkaar in betrekking en zij ruilen equivalent tegen equivalent. Bezit! Want een ieder beschikt slechts over het zijne. Bentham! Want elk van hen is het slechts om zichzelf te doen.'⁹

De ongelijkheid op basis van geboorte en afkomst had onder het kapitalisme plaats gemaakt voor ongelijkheid op grond van bezit, met name van de productiemiddelen. Sociale ongelijkheid omschrijf ik hier in navolging van Berting als 'a) de ongelijke verdeling in samenlevingen van schaarse goederen zoals macht, inkomen, bezit en opleidingskansen welke toevallen aan de bezetters van onderscheiden sociale posities, en b) de ongelijke waardering en behandeling van personen en groepen op grond van hun maatschappelijke positie en levensstijl'.¹⁰

Oorspronkelijk streefden de door het marxisme geïnspireerde partijen naar afschaffing van de privé-eigendom der productiemiddelen. In die door communistische partijen geregeerde landen waar formeel het eigendom inderdaad afgeschaft was en de klassentegenstellingen opgeheven waren, was

de sociale ongelijkheid echter bepaald niet verdwenen. In de overige Europese landen streefde de arbeidersbeweging steeds meer naar hervormingen, gericht op vermindering van de inkomensverschillen, lotsverbetering van de arbeidersklasse en een grotere sociale zekerheid. Dit streven had met name in de periode 1945-1975 succes, toen het kapitalisme beteugeld werd, de sociale ongelijkheid afnam en de opbouw en uitbouw van de verzorgingsstaat op allerlei gebieden (sociale zekerheid, zorg, onderwijs, volkshuisvesting) ertoe leidde dat tal van voorzieningen ook voor lager betaalden toegankelijk werden.

Sinds de jaren tachtig staat de verzorgingsstaat echter onder druk, raakt het kapitalisme steeds meer op drift en ontwikkelen zich nieuwe, hardnekkige vormen van ongelijkheid. De linkse beweging heeft nog steeds geen goed antwoord op die ontwikkelingen weten te geven.

Solidariteit

‘Proletariërs aller landen, verenigt u!’ was het beroemde motto van *Het Communistisch Manifest* van Marx en Engels. Het uitgangspunt van Marx en Engels was dat arbeiders geen vaderland hebben en dat zij op grond van lotsverbondenheid en gemeenschappelijke belangen de krachten zouden bundelen. Er zijn door de socialistische beweging ook diverse pogingen ondernomen de internationale solidariteit onder de arbeiders vorm te geven. In 1864 kwam mede op initiatief van Marx en Engels de Internationale Arbeiders Associatie tot stand, beter bekend als de Eerste Internationale, die de facto in 1872 en de jure in 1876 het leven liet. Van meer betekenis was de in 1889 opgerichte Tweede Internationale, die op het oprichtingscongres 1 mei uitriep tot wereldwijde strijddag van de arbeidersbeweging en in 1892 proclameerde dat *De Internationale* het strijdlid van de beweging was. De Tweede Internationale kwam in 1914 roemloos aan haar einde, toen aan het begin van de Eerste Wereldoorlog bleek dat een grote meerderheid van de arbeiders en hun leiders wel degelijk van mening bleek te zijn een vaderland te hebben. Ook daarna zijn er internationale samenwerkingsverbanden van linkse partijen en vakbonden gesticht maar, door schade en schande wijs geworden, hebben de initiatiefnemers in het algemeen wat minder pretenties gehad.

Door de jaren heen zijn er vele nationale en internationale solidariteitsacties gevoerd en vooral in de jaren zeventig van de vorige eeuw galmde de leus ‘hun strijd, onze strijd, internationale solidariteit’ bij menige demonstratie door straten en gebouwen. Vanaf de jaren negentig verzet een bont geheel aan ‘anders globalisten’ zich tegen vooral de uitbuiting van de Derde Wereld door multinationals en westerse politieke instituties. Dat neemt niet weg dat de waarde solidariteit steeds meer onder druk staat, zeker in Nederland; de internationale solidariteitsbeweging is hier aanmerkelijk minder sterk dan in de jaren zestig en zeventig.

Globalisering, individualisering en etnische spanningen

Links heeft altijd al geworsteld met de vormgeving van vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit, maar de problemen zijn sinds de jaren tachtig toegenomen, door globalisering, individualisering en etnische spanningen.

Globalisering doet zich op diverse niveaus voor. In economisch opzicht is er steeds meer sprake van een wereldeconomie met mondiale wederzijdse afhankelijkheden; de financiële crisis is daar een duidelijk voorbeeld van. Het gevolg is een steeds grotere flexibiliteit van het kapitaal en meer macht van multi- en transnationale ondernemingen. Politiek komt globalisering neer op een steeds grotere betekenis van internationale organisaties en afspraken en een afnemende invloed van nationale staten. Cultureel komt de globalisering tot uiting in de opkomst van een wereldcultuurstelsel: iedereen kan kennis nemen van culturele activiteiten waar ook ter wereld, waarbij de Angelsaksische cultuur dominant is. In demografisch opzicht leidt de globalisering tot steeds grotere migratiestromen en het ontstaan van multi-etnische samenlevingen in Europa.

Globalisering leidt tot toenemende onzekerheid. In hun overzichtsartikel concluderen Vos en Gründemann dat er door de globalisering minder manoeuvreerruimte en onderhandelingsmogelijkheden zijn op nationaal niveau.¹¹ Nationale actoren en instituties verliezen hun functies en tussen de natiestaten doet zich een neerwaartse concurrentie voor op het gebied van arbeidsvoorwaarden en sociale zekerheid.

Die toenemende onzekerheid wordt door vooral hoger opgeleiden als een kans gezien, terwijl lager opgeleiden de globalisering relatief vaker als een bedreiging ervaren. Hiermee gepaard gaat een tweedeling tussen *cosmopolitans* en *locals*, die een steeds belangrijker scheidslijn in Europa wordt, in economisch, politiek en cultureel opzicht. *Cosmopolitans* zijn sterk extern georiënteerd en voelen zich meer verbonden met het beroep dan ze uitoefenen dan met de organisatie waarvoor ze werkzaam zijn. *Locals* daarentegen zijn sterk intern georiënteerd, op de lokale, regionale of nationale gemeenschap, en voelen zich meer verbonden met 'hun' organisatie dan met hun beroep. *Cosmopolitans* stemmen in Nederland op (min of meer) liberale partijen: de VVD, D66 en GroenLinks, terwijl de voorkeur van de *locals* uitgaat naar de PVV en SP. De brede 'volkspartijen' PvdA en CDA proberen beide categorieën burgers te verenigen, maar slagen daar steeds minder in. Op 11 december 2010 publiceerde *De Volkskrant* het jaarlijkse overzicht van de 200 meest invloedrijke (economische, politieke en bestuurlijke) Nederlanders. Hierin kwam geen enkele PVV- of SP-stemmer voor!

Lokale, regionale en nationale identiteiten worden in geheel Europa als reactie op de globalisering benadrukt. De culturele component wordt in het (kies) gedrag van burgers steeds belangrijker, wat op 1 juni 2005 in Nederland duidelijk naar voren kwam bij het referendum over de Europese Grondwet. De partijen van de *locals*: naast SP en Groep Wilders/PVV de ChristenUnie en de SGP, hadden opgeroepen tegen te stemmen, terwijl de

overige, min of meer kosmopolitische partijen vóór de grondwet campagne hadden gevoerd. Van de lager opgeleiden stemde tachtig procent tegen de Grondwet, van de hoger opgeleiden slechts de helft. De meeste tegenstemmers waren er in orthodox-christelijke gemeenten (Urk, Staphorst) en in oude communistische bolwerken (Reiderland, Pekela), terwijl alleen in chique forensengemeenten als Bloemendaal, Bennebroek en Oegstgeest een meerderheid van de kiezers voor stemde.

Die uitslag liet eens te meer de grote kloof zien tussen de gevestigde politieke partijen en grote, met name lager opgeleide delen van het kiezersvolk, een fenomeen dat recent voor het voetlicht gebracht en geanalyseerd is in de studie van Bovens en Wille over de diploma-democratie.¹² Al eerder heeft Dick Houtman in diverse studies gewezen op het cultureel conservatisme onder laag opgeleiden. Bij de as progressiviteit (of links) versus conservatisme (of rechts) wordt de culturele component in verhouding tot de economische belangrijker. Vergeleken met de jaren zestig en zeventig stemmen hoger opgeleiden 'linkser' en lager opgeleiden 'rechtser'.¹³

Individualisering is een tweede kenmerkende ontwikkeling van Europese samenlevingen. Individuen hebben vergeleken met vroeger meer keuzevrijheid en maken ook meer eigen keuzes. De Belgische c.q. Vlaamse socioloog Elchardus stelt, mijns inziens terecht, echter dat het beter is van detraditionalisering dan individualisering te spreken.¹⁴ Volgens hem is individualisering een ideologie; mensen denken een grotere keuzevrijheid te hebben, maar dat is een illusie door de invloed van collectieve identiteiten. Het wereldwijde succes van McDonald's is een uitgesproken voorbeeld van de combinatie van de nadruk op individuele keuze en vergaande standaardisatie. De grote populariteit van de 'individualiseringsideologie' vertaalt zich in Nederland in een toenemende aanhang van partijen die individuele vrijheid in het vaandel hebben. De belangrijkste lange termijnontwikkeling in de verkiezingsuitslagen in Nederland is de teruggang van christelijke partijen ten gunste van min of meer liberale partijen. De linkse partijen, die na de Tweede Wereldoorlog vrijwel steeds tussen de 30 en 40 procent van de stemmen gehaald hebben, hebben in het geheel niet geprofiteerd van het verlies van het CDA en zijn voorlopers, anders dan de VVD.

Elchardus meent dat de controlemechanismen niet verminderd maar veranderd zijn. Niet kerk, buurt of dorp en verenigingen controleren het handelen meer, maar onderwijssystemen, systemen van massacommunicatie en wat hij noemt de praktijken van propaganda en reclame. Die controle is subtieler dan voorheen en dat, met de toename van keuzevrijheid, versterkt de illusie dat mensen hun eigen individuele keuzes maken. Elchardus wijst er ook nog op dat lager opgeleiden vooral naar commerciële zenders kijken en dat er een positieve relatie bestaat tussen het aantal uren dat men naar dergelijke zenders kijkt en de aanhang voor populistische waarden.

Maar ook al is individualisering een illusie, ook de consequenties van wat Elchardus de-traditionalisering noemt, zijn groot. Mensen hebben behoefte aan betekenis- en zingeving en door het voor een groot deel wegvallen van

de traditionele zingevende instanties, zoeken velen elders de zin van hun bestaan en knutselen hun eigen wereldbeeld in elkaar, waarin iconen vaak een belangrijke plaats innemen. Het klassieke verenigingsleven staat op de tocht, blijkens de dalende ledentallen van politieke partijen en andere vrijwilligersorganisaties en de afnemende participatie van de overgebleven leden. De bindingen van individuen aan maatschappelijke organisaties zijn vluchtiger, instrumenteler en minder intensief. Het maatschappelijk middenveld erodeert daardoor en vervult zijn klassieke socialiserende, bemiddelende en controlerende functies steeds minder. In plaats daarvan komende de media dus steeds sterker naar voren.

De individualisering gaat gepaard met een selectief en instrumenteel gebruik van het *vrijheids*begrip. Het is vaak vooral vrijheid voor onszelf, maar niet voor anderen. De leuze van wijlen Pim Fortuyn ‘ik zeg wat ik denk en ik doe wat ik zeg’ staat zeker in de praktijk ver af van de beroemde definitie van Kant uit 1784 van Verlichting: ‘Verlichting is het uittreden van de mens uit de onmondigheid die hij aan zichzelf te wijten heeft. Onmondigheid is het onvermogen zich van zijn verstand te bedienen zonder de leiding van een ander. [...] heb de moed, je van je *eigen* verstand te bedienen! Is derhalve de zinspreuk van de Verlichting.’¹⁵ Sinds de ‘politieke revolutie’ uit 2002 lijkt het alsof de mening van de ‘man in de straat’ maatgevend is en ieders mening evenveel waard is, ongeacht de mate waarin men over een kwestie nagedacht heeft. Men hoeft maar een keer naar het programma Stand.nl geluisterd te hebben om te concluderen dat het simpele feit dat iemand meent een mening te hebben, niet betekent dat die mening daarmee en daardoor gewicht in de schaal legt.

De individualisering heeft ook betrekking op de *sociale ongelijkheid*. Tegenwoordig overheerst er een meritocratische ideologie, die behelst dat iemands plaats op de maatschappelijke ladder niet meer zoals vroeger bepaald is door afkomst en bezit maar door prestaties. Met andere woorden: er zijn gelijke kansen. De zelfverrijking die de laatste jaren plaatsvindt in de top van het bedrijfsleven én allerlei (semi-)publieke organisaties, wordt ook hiermee gerechtvaardigd. Mensen worden afgerekend op hun prestaties en als ze hele grote prestaties leveren, in de vorm van bijvoorbeeld hoge winsten, verdienen ze ook hele grote bonussen. Wie hooguit een schamel loon verdient, heeft dat aan zichzelf te wijten; eigen schuld, dikke bult.

Ten slotte lijkt de individualisering ten koste te gaan van de *solidariteit*. Kuneman spreekt van het dikke-ik, dat zich lomp gedraagt, zelfingenomen is, alleen oog heeft voor het eigen belang en andersdenkenden minacht.¹⁶ Het dikke-ik is niet aanspreekbaar op zijn gedrag en houdt tegelijk niet of nauwelijks rekening met anderen. In alle lagen van de bevolking zien we dit dikke-ik terug, of het nu graaiende bankiers, narcistische politici of zich asociaal gedragende bewoners van volksbuurten zijn.

Over de *multi-etnische samenleving* is al veel gezegd en geschreven; ik volsta hier met een korte aanduiding van de problemen waar de toenemende etnische diversiteit in Europese samenlevingen toe geleid heeft: een grote hardnekkige achterstand van niet-westerse minderheden ten aanzien van onder andere opleiding, huisvesting en arbeidssituatie; een hoge criminaliteit onder sommige minderheden, ook gecorrigeerd naar leeftijd en opleiding; een gebrekkige integratie en hoge segregatie, onder andere bij huisvesting en onderwijs; botsende waarden en identiteiten; toenemende etnische spanningen. Vermoedelijk zijn de problemen verergerd door de aanvankelijke weigering van politieke 'elites' (niet alleen linkse!) om de problemen onder ogen te zien. Nu zijn ook grote delen van het politieke establishment doorgeslagen naar een ander uiterste door de multi-etnische problematiek te dramatiseren.

Vraagstukken

De globalisering, individualisering en etnische spanningen hebben de problemen met de realisering van vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit vergroot. Die problemen uit zich in een aantal vraagstukken, die ik hier schetsmatig weergeef.

- a. Ten eerste doen zich tussen de *klassieke grondrechten* spanningen voor, mede ten gevolge van de ontwikkeling van de multi-etnische samenleving. Er is veel te doen over de spanning tussen de vrijheid van godsdienst enerzijds en de vrijheid van meningsuiting (denk aan de discussies over het 'kwetsen' van gelovigen, vooral moslims) en anti-discriminatiebeginselen anderzijds. Recent zijn hier bij de discussie over ritueel slachten de 'dierenrechten' nog bijgekomen. Sommigen bepleiten een afschaffing van de grondwettelijke vrijheid van godsdienst omdat de vrijheid van meningsuiting al grondwettelijk gegarandeerd is en de vrijheid van godsdienst de aanhangers van een religie een vrijbrief geeft om allerlei grondrechten aan hun laars te lappen. Links heeft het hier uiterst moeilijk mee. Links heeft een antiklerikale traditie, maar beschouwt moslims in Europa tegelijkertijd als een achtergestelde groepering. Moslims stemmen bovendien in overgrote meerderheid op linkse partijen. Daarnaast zijn het in linkse ogen uiterst onsympathieke personages als wijlen Fortuyn en Wilders die zich opwerpen als bewaarders van de rechten van onder andere homo's en vrouwen. De opgave is een middenweg te vinden tussen 'Verlichtingsfundamentalisten' met hun a-historische maatstaven enerzijds en de 'cultuurrelativisten', die miskennen dat het leven in veel moslimlanden aanmerkelijk minder leefbaar is dan in Europa, anderzijds. Mijns inziens biedt de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens aanknopingspunten voor een dergelijke middenweg.
- b. De *verhouding tussen negatieve en positieve vrijheid* is zoals opgemerkt vaak moeizaam. Negatieve vrijheid is gericht op bescherming van de burgers tegen de staat, terwijl positieve vrijheid vaak ingrijpen van de staat vereist. De staat heeft in West-Europa veel initiatieven ontplooid om 'sociale rechten' (huisvesting, onderwijs, zorg, cultuur, sociale zekerheid) te garanderen, maar dat is wel gepaard gegaan met een enorme bureaucratie. Links zou meer moeten nadenken over een minder etatistische aanpak in dit opzicht door meer te vertrouwen op initiatieven van burgers zelf en hun

organisaties. Daarbij is het probleem dat met name de sociaal-democratie in het verleden stelselmatig bijgedragen heeft aan de uitholling van allerlei particuliere organisaties zonder winstoogmerk, zoals woningbouwverenigingen en ziekenfondsen. *Veiligheid* is ook te beschouwen als een positieve vrijheid; het is één van de klassieke taken van de staat door handhaving van de openbare orde te bevorderen dat de burger zich veilig kan voelen. Tegenwoordig zijn veel burgers én politici in de ban van wat Boutellier de veiligheidsutopie noemt, dat wil zeggen het streven naar het samenvallen van maximale vrijheid en maximale veiligheid.¹⁷ Zijns inziens zijn vitaliteit en veiligheid de keerzijden van dezelfde sociale medaille, namelijk van een liberale cultuur die zelfontplooiing voorop stelt maar tegelijkertijd de grenzen van de individuele vrijheid moet bepalen en handhaven. Die paradoxale situatie leidt volgens Boutellier tot een utopisch verlangen naar het samenvallen van maximale vrijheid en optimale bescherming. Dit leidt er in de praktijk toe dat burgers zo min mogelijk gehinderd willen worden door de overheid, maar tegelijkertijd moord en brand roepen zodra er wat aan de hand is en dan een beroep doen op de overheid om hen te beschermen. Links heeft lange tijd de reële toename van de criminaliteit ontkend of gebagatelliseerd en mede daardoor de reputatie gekregen de ervaringen en gevoelens van ‘gewone burgers’ niet serieus te nemen. Het is gewenst serieus werk te maken van bescherming van burgers, maar tegelijkertijd vast te houden aan klassieke rechten als bescherming van de persoonlijke levenssfeer en het brief- en telefoongeheim.

- c. Hiervoor heb ik gesteld dat het selectieve en instrumentele gebruik van het *vrijheidsbegrip* ten koste gaat van de *solidariteit*. Men wil zelf geen strobreed in de weg gelegd krijgen maar wil op geen enkele manier gehinderd worden door derden. Het succes van de PVV is hier bij uitstek een voorbeeld van; die partij wil voor zichzelf alle vrijheid die ze anderen misgunt. ‘Vrijheid’ betekent dan: je zin krijgen. Links dient mijns inziens tegen een dergelijke manier van ‘denken’ en doen stelling te nemen en kan hierbij aansluiten bij de communitaristische benadering in de politieke filosofie, zoals vertegenwoordigd door Etzioni en Taylor.¹⁸ De kern daarvan is dat het individu ingebed is in een gemeenschap en dat vrijheden en rechten gekoppeld zijn aan verantwoordelijkheden en plichten. Deze benadering heeft in Nederland onder andere een slechte naam gekregen omdat oud-premier Balkenende zich er een voorstander van toonde en zich daarbij bezondigde aan wat de toenmalige fractievoorzitter van de VVD Zalm tegeltjeswijsheden noemde. Naar mijn mening heeft het CDA inclusief Balkenende deze zienswijze juist in feite niet serieus genomen door in de praktijk eenzijdig het marktdenken te propageren en toe te passen. Ik stel dat links ter verdediging en verbreiding van het communitarisme samenwerking moet zoeken met de ChristenUnie en (delen van) het CDA.
- d. Het is opmerkelijk te noemen dat linkse partijen zich zo weinig bezighouden met de *kwaliteit van de arbeid* in het algemeen en het vraagstuk van de *vervreemding* in het bijzonder. Juist bij dit ‘klassiek linkse’ vraagstuk staan vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit onder druk. Zoals opgemerkt zijn Marx’ analyses in dit opzicht nog verrassend actueel en links zou, zeker als het werknemers in het bedrijfsleven nog wil aanspreken, meer moeten nadenken over hoe mensen zich verder kunnen

ontplooiën in het arbeidsproces. Daarbij kan men gebruikmaken van bevindingen van de vakbeweging en van onderzoek van arbeidspsychologen en -sociologen. Er is zeker nog een wereld te winnen aan de onderkant van de arbeidsmarkt, waar mensen in slechte omstandigheden voor een schamel loon moeten werken. Dat geldt voor illegalen maar ook voor mensen die legaal in Nederland verblijven en bijvoorbeeld als schoonmaker werken. Neem de thuiszorg; gemeenten hebben hier volgens de Wet Maatschappelijke Ondersteuning de ‘regiefunctie’. In de praktijk komt dat erop neer dat gemeenten de zorg aanbesteden aan de laagste bidders, wat uiteraard afgewenteld wordt op de werkers in de thuiszorg. Ik heb niet de indruk dat gemeentebesturen met PvdA-, GroenLinks- en SP-inbreng zich hierbij gunstig onderscheiden van andere besturen. Maar ook hoger opgeleiden hebben last van de flexibilisering van de economie, zoals Sennett in diverse indrukwekkende boeken heeft laten zien; de onzekerheid en werkdruk nemen ook voor hen toe, terwijl de betrokkenheid met het werk en collega’s afneemt.¹⁹

- e. De *verzorgingsstaat* is een belangrijk instrument (geweest?) om (positieve) vrijheid, meer gelijkheid en solidariteit te scheppen. Maar juist door alle regels is er sprake van wat wel administratieve solidariteit genoemd wordt; burgers betalen premies en belastingen en ontvangen uitkeringen en diensten, maar ervaren dit als een relatie met de staat, niet als gemeenschapsvoorzieningen waardoor ook de mensen die het minder goed getroffen hebben, een menswaardig bestaan hebben. De verzorgingsstaat wordt gezien als een geld opslokkend monster, dat de ‘hard werkende Nederlander’ alleen maar geld kost, een ondoorzichtig geheel van regels en organisaties en een geheel van voorzieningen dat als een recht ervaren wordt zonder dat er veel plichtbesef tegenover staat. De verzorgingsstaat lijkt de vrijheid van burgers aan te tasten en creëert nieuwe vormen van ongelijkheid. Zo profiteren juist ook hoger betaalden sterk van de verzorgingsstaat (denk aan onderwijs- en cultuursubsidies en de hypotheekrenteaftrek) en weten hoger opgeleiden vaak beter de weg door de doolhof aan instanties en regels dan lager opgeleiden. Sinds de jaren tachtig vindt er een permanente ‘reconstructie’ van de verzorgingsstaat plaats, waardoor het risico bestaat dat er net als in de VS en de UK hooguit nog een vangnet voor de onderklasse overblijft. De vraag rijst hoe lang de middenklasse nog bereid is hiervoor te betalen. Ook doet zich het vraagstuk van de intergenerationele solidariteit voor; jongeren menen dat ouderen nu vaak profiteren van voorzieningen die voor henzelf te duur zullen zijn. De toestroom van migranten zet de verzorgingsstaat verder onder druk. Het dilemma voor links is: hoe is het mogelijk een behoorlijk niveau van collectieve voorzieningen te scheppen op een niet-etatistische manier? Links zou meer moeten nadenken over hoe initiatieven van burgers zelf ondersteund kunnen worden in plaats van dat de staat allerlei vraagstukken aan moet pakken. Er zou zo meer een *verzorgingsmaatschappij* in plaats van een verzorgingsstaat ontstaan.
- f. Uit het oogpunt van zowel gelijkwaardigheid als solidariteit is de grote scheidslijn tussen lager en hoger opgeleiden een steeds urgenter probleem. Er is hier steeds meer sprake van sociale segregatie, tussen bevolkingsgroepen die elkaar vaak nauwelijks meer lijken te spreken en kennen. De Franse socioloog Bourdieu heeft, in navolging van de Duitse klassieke socioloog Weber, verschillende dimensies van sociale

ongelijkheid onderscheiden.²⁰ Naast de klassieke economische ongelijkheid onderscheidde Weber politieke ongelijkheid (macht) en culturele ongelijkheid (status). Bourdieu koppelt hieraan verschillende vormen van kapitaal: economisch, politiek, cultureel en sociaal kapitaal. Kapitaal is overdraagbaar, variabel en erfelijk. Cultureel kapitaal verwijst naar kennis, smaak en ‘goede manieren’ en geeft een enorme voorsprong in het onderwijs. Sociaal kapitaal heeft betrekking op netwerken en ook daarin is de ongelijkheid groot, terwijl het er bovendien op lijkt dat ‘contacten’ weer belangrijker worden in iemands loopbaan. Het belang van cultureel kapitaal blijkt uit de onderwijsdeelname; als ik eerstejaarsstudenten vraag wie er opgegroeid is in een huurhuis, blijkt dat een zeer kleine minderheid te zijn. Hoger opgeleide ouders zijn in de regel rijker dan lager opgeleide en geven hun kinderen ook veel mee. Met name de sociaaldemocratie heeft in het verleden veel geïnvesteerd in vergroting van onderwijskansen en – deelname voor lager opgeleiden, maar dat heeft maar bitter weinig effect gehad, dus de vraag rijst wat hier aan te doen is. De linkse politiek wordt in de praktijk steeds meer gedragen door hoger opgeleiden, terwijl juist de verbinding tussen hoger en lager opgeleiden in Nederland lange tijd een kwaliteit was van linkse partijen. GroenLinks kan in dit opzicht gevoeglijk afgeschreven worden –die partij is steeds meer de representant van hoger opgeleiden geworden en kan als zij zo doorgaat, fuseren met D66. De PvdA en de SP proberen die verbinding wel te leggen, maar ook daar doen zich problemen voor –de PvdA heeft haar klassieke arbeidersaanhang grotendeels verloren, de SP lijkt sinds ze meer salonfähig geworden is minder populair te worden onder lager opgeleiden. Dit betekent open staan en begrip hebben de wensen en noden van lager opgeleiden, zonder er voor op de knieën te zitten. Het doel moet niet zijn ‘het volk’ cultuurproducten op te dringen, maar om wel die lager opgeleiden wier blikveld breder is dan de Toppers en Ik hou van Holland, ook de mogelijkheid te bieden en te stimuleren hun cultureel kapitaal te ontwikkelen. Op zichzelf is dit allemaal niet nieuw; onder andere vroegere sociaaldemocratische intellectuelen als De Kadt en Den Uyl hebben al vlammende pleidooien voor een cultuurpolitiek gehouden. Het voert in dit kader te ver hier een uitvoerige beschouwing aan te wijden; ik volsta met de oproep een debat te starten over hoe links eraan bij kan dragen dat cultuurproducten toegankelijker worden voor lager opgeleiden, zonder daarbij een paternalistische houding in te nemen.

- g. Het vraagstuk van *internationale ongelijkheid en solidariteit* is waarschijnlijk het meest urgent. De internationale ongelijkheid is nog steeds bijzonder groot en tegelijkertijd doet zich in geheel West-Europa een nationalistische wending voor. Er is een andersglobalistische onderstroom aanwezig maar de bovenstroom is nationalistisch en zelfs xenofob. De meeste burgers en politici sluiten hun ogen voor de internationale problematiek en proberen de boze buitenwereld zoveel mogelijk buiten te sluiten. Ontwikkelingshulp is tegenwoordig niet populair meer, maar het zou uitermate kortzichtig zijn de ogen te sluiten voor de wereldwijde armoede. Links zou zich sterk moeten maken voor én een doeltreffender ontwikkelingshulp én voor een meer internationale oriëntatie in de politiek. De huidige nationalistische wending in de politiek van EU-lidstaten geeft geen antwoord op de toegenomen migratiestromen en de steeds heviger wedloop om de steeds schaarsere grond- en brandstoffen. Op mondiale schaal wordt de milieuproblematiek urgenter. Links roept al decennia op

geen uitgeleefde aarde aan onze nakomelingen achter te laten, maar dat is tegenwoordig evenmin een populaire boodschap. Als we van mening zijn dat de internationale ongelijkheid af moet nemen en ons realiseren dat het leefmilieu bedreigd wordt, is de onontkoombare conclusie dat er geen ruimte voor economische groei in het westen meer is en dat de grenzen van de welvaartstoename bereikt zijn. Er kan nog veel gebeuren door de inkomens in het westen te herverdelen, maar tegelijkertijd moeten we ons geen illusies maken over de opbrengst daarvan. De recente financiële crisis had een zegen kunnen zijn, maar ook links maakt er in de regel een drama van en doet hard mee aan discussies om de economie weer te stimuleren. Links zou burgers voor ogen kunnen houden dat geluk wat anders kan zijn dan merkkleding en een tweede auto voor de deur.

Oude waarden, nieuwe wegen

Ik hoop hier te hebben laten zien dat de klassieke waarden vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit nog steeds een richtsnoer kunnen zijn voor het doen, denken en laten van linkse partijen, maar dat de invulling van die drie waarden sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw aanmerkelijk problematischer is geworden.

Oproepen dat links de krachten moet bundelen in verzet tegen rechts beleid, zijn zinvol en worden door mij onderschreven. Dergelijke defensieve acties nemen de identiteitscrisis van links echter niet weg. Het is aanmerkelijk gemakkelijker ergens tegen dan voor te zijn en het probleem is: waar is links nu eigenlijk voor? Mijn suggestie is de volgende drie zaken in het linkse debat voorop te stellen.

1. Hoe is het mogelijk vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit te organiseren op een niet-etatistische manier? Hoe kunnen we burgers en maatschappelijke organisaties stimuleren van onderop een verzorgingsmaatschappij vorm te geven? Ik ben geïnteresseerd in de suggestie van Kunneman om veel meer aan te sluiten bij professionals in de non-profitsector. Het is ook mijn ervaring dat mensen die uitvoerend werk verrichten in de publieke sector, of het nu zorgverleners of politieagenten zijn, hart hebben voor hun werk en minder geïnteresseerd zijn in status en geld dan bijv. consultants en topambtenaren. Met behulp van het vakmanschap, het normbesef en het verantwoordelijkheidsgevoel van veel uitvoerders moet het mogelijk zijn burgers op een veel minder bureaucratische manier van dienst te zijn dan nu.
2. Links zou weer veel meer het vraagstuk van de arbeid centraal moeten stellen. Werkdruk, flexibilisering en *Human Resources Management* zijn drie thema's die van steeds groter belang zijn in de arbeidsverhoudingen. Betaalde arbeid is nog steeds van groot belang, ondanks de automatisering en toename van de welvaart, en bij uitstek een institutie waar nog heel veel onvrijheid, ongelijkheid en 'gedwongen broederschap' heersen.
3. Hoe is het mogelijk hoger en lager opgeleiden bij elkaar te houden c.q. brengen? Uiteindelijk is het linkse streven erop gericht een maatschappij tot stand te brengen die voor lager én hoger opgeleiden leefbaarder is. Er doen zich nu allerlei fricties voor, waarbij er het gevaar bestaat dat links zich in de praktijk steeds meer ontpopt als een stroming voor hoger opgeleiden, met name in de publieke sector, met de SP

als tegenpool. Het gesprek aangaan alleen is niet voldoende, want zo'n gesprek moet ook een doel hebben. Het gaat erom een programma op te stellen dat voor beide categorieën mensen aanspreekbaar is. Dat vereist ook onderhand een mentaliteitswijziging van veel linkse mensen ten opzichte van lager opgeleiden. Schrijf ze niet af, betuttel ze niet, slik niet alles voor zoete koek maar neem ze serieus: luister naar ze, praat met ze en spreek ze aan.

Voetnoten

1

Ik dank de redactie van *Kritiek* en Jacomien Adriaanse voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

2

Sjaak van der Velden, 'Waarheen met de vakbeweging?', in: *Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse* (Amsterdam 2008) 29-45, aldaar 30.

3

Een typerend voorbeeld is Leiden-Noord, de volksbuurt waar ik opgegroeid ben. Tot in de jaren tachtig haalde de PvdA hier stevast ruim de helft van de stemmen en ook de CPN had relatief veel aanhang. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 en 2010 haalden echter de LPF en de PVV hier de meeste stemmen, zo'n 30%. Ook in veel vroegere rode bolwerken, zoals Pekela en Oldambt, heeft extreem rechts grote aanhang. Dit is een internationaal verschijnsel; ook het Vlaams Belang, het Front National en de Oostenrijkse FPÖ rekruteren een groot deel van hun aanhang onder lager opgeleide kiezers die eerst links stemden.

4

Natuurlijk zijn er wel successen geboekt met de 'emancipatie van de arbeidersklasse', maar die successen zijn beperkt. Als we naar de onderwijsdeelname van kinderen kijken, zijn de verschillen tussen hoger en lager opgeleiden nog steeds zeer groot. Volgens het *Jaarboek Onderwijs 2010* van het CBS (19-24) had van de kinderen die in 1999 16 jaar geworden waren, tien jaar later 31% een diploma behaald in het hoger onderwijs (20% HBO en 11% WO). Van de kinderen wier ouders de laagste inkomens hadden, was dit percentage 18, terwijl van de kinderen uit de gezinnen met de hoogste inkomens 53% een diploma in het hoger onderwijs gehaald had. Het verschil was onder WO-gediplomeerden nog groter dan onder HBO-gediplomeerden. Over de deelname aan culturele activiteiten concluderen de auteurs van het in 2005 verschenen SCP-rapport *Cultuurminnaars en cultuurmijders* (p. 97): 'de culturele belangstelling is over de gehele breedte van het repertoire groter onder hoger opgeleiden dan onder lager opgeleiden.

Dit geldt voor zowel receptieve als actieve cultuurdeelname, zowel het volgen van culturele programma's via radio en televisie als het literaire lezen, en zowel traditionele kunstvormen als meer populaire varianten zoals cabaret, film en popmuziek.'

5

G. Kuypers, *Het politieke spel in Nederland. Diagnoses, remedie en een suggestie* (Meppel 1967) 165.

6

Karl Marx, *Parijse Manuscripten* (Den Haag 1969) 14-38.

7

Karl Marx en Friedrich Engels, *De duitse ideologie. Deel I: Feuerbach* (Nijmegen, derde, aangepaste druk, 1974) 34.

8

I. Berlin, 'Two Concepts of Liberty', in: *Ibidem, Four Essays on Liberty* (Oxford 1969).

- 9**
Karl Marx, *Het Kapitaal. Een kritische beschouwing over de economie* (Bussum 1972) 115.
- 10**
J. Berting, 'Sociale ongelijkheid', in: L. Rademaker (red.), *Sociologische encyclopedie* (Utrecht 1978) 477.
- 11**
Kees Vos en Rob Gründemann, 'Globalisering en arbeidsverhoudingen', *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 24 (2008) 3, 309-325.
- 12**
Mark Bovens en Anchrit Wille, *Diplomademocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie* (Amsterdam 2010).
- 13**
Dick Houtman, *Een blinde vlek voor cultuur. Sociologen over cultureel conservatisme, klassen en moderniteit* (Assen 2000). Cf. Jeroen van der Waal, Peter Achterberg en Dick Houtman, 'Klasse is niet dood – Zij is levend begraven. Klassegebonden stemgedrag en cultureel stemgedrag sinds de Tweede Wereldoorlog (1956-1990)', *Res Publica* 49 (2007) 4, 559-576.
- 14**
Mark Elchardus, *De drama-democratie* (Tielt 2002).
- 15**
I. Kant, 'Beantwoording van de vraag: Wat is Verlichting?', in: Ibidem, *Kleine werken. Geschriften uit de periode 1784-1795* (Kampen 2003) 55-66.
- 16**
Harry Kunneman, *Voorbij het dikke-ik. Bouwstenen voor een kritisch humanisme-deel 1* (Amsterdam 2005).
- 17**
Hans Boutellier, *De veiligheidsutopie, hedendaags verlangen en onbehagen rond misdaad en straf* (Den Haag derde druk, 2005).
- 18**
A. Etzioni, *The Spirit of Community. Rights, Responsibilities and the Comunitarian Agenda* (New York 1993). C. Taylor, *De malaise van de moderniteit* (Kampen 1994).
- 19**
Richard Sennett, *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism* (New York 1998). Ibidem, *The Craftsman* (Londen 2009).
- 20**
Pierre Bourdieu, *Opstellen over smaak, habitus en het veld-begrip. Gekozen door Dick Pels* (Amsterdam 1989) 120-141.